

О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань

ФІЛОСОФІЯ

**Навчальний посібник
для підготовки до заліку та іспиту**

Харків
«Право»
2021

УДК 1:37.091.64

Д18

Данильян О. Г.

Д18 Філософія : навч. посіб. для підгот. до заліку та іспиту / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. – Харків : Право, 2021. – 136 с.

ISBN 978-966-998-169-1

ISBN 978-966-998-169-1

© Данильян О. Г., Дзьобань О. П., 2021
© Оформлення. Видавництво «Право», 2021

==== **Передмова**

Протягом усього свого розумного розвитку людина прагнула удосконалити власний спосіб усвідомлення власного існування і орієнтації у навколишньому світі. Призначення філософії й полягає, в результаті, в озброєнні людини чіткими й зрозумілими світоглядними орієнтаціями, у забезпеченні універсальних умов для їх удосконалення.

Приступаючи до вивчення філософії, необхідно усвідомити, що вона являє собою не просто зібранням істин, які можна подати у легкій для запам'ятовування й здачі іспиту формі. Філософія – це динамічний світ понять, ідей і концепцій, проблем, питань і сумнівів. Навчитися орієнтуватися у цьому світі зовсім не просто.

Крім того, філософія – не просто світогляд, вона, разом з тим, є також і наукою. Це – світогляд, що претендує на науковий статус. Розглядаючи універсальні, загальні підстави науки й культури, формулюючи синтетичний погляд на світ, філософія апелює до розуму, до логічної обґрунтованості й досвідченої достовірності своїх думок.

Філософські знання необхідні фахівцям будь-якого профілю. Вони є особливо важливими для представника правової професії і покликані методологічно озброїти спеціаліста, виробити в нього потребу й бажання діалектично мислити, формувати вміння вибірково ставитися до всезростаючого обсягу наукової інформації. Оволодіння філософськими поняттями пов'язане з переборюванням догматичних методів мислення, удосконаленням творчих здібностей, потрібних для становлення сучасної особистості. Таким чином, філософська підготовка є однією з найважливіших умов всебічного формування професійних і загальнокультурних якостей майбутнього фахівця у царині права.

Метою цього навчального посібника є допомога студентам у засвоєнні ними основних понять, принципів, джерел філософії як системи знань.

Посібник містить у стислому вигляді усі передбачені навчальною програмою питання з дисципліни «Філософія», є суттєвим допоміжним джерелом для студента у засвоєнні у стислі строки основних понять, принципів, джерел філософії як системи знань і призначений передусім для організації самостійної роботи студентів, узагальнення й повторення вивченого матеріалу як протягом семестру, так і у процесі безпосередньої підготовки до складання заліку та іспиту.

Сподіваємося, що посібник виявиться корисним при підготовці до заліку та іспиту, оскільки у наш час більше, аніж будь-коли раніше, необхідна загальна обізнаність про ідеї, які стоять за фасадом сучасних наукових, культурних і соціальних змін.

1. Що таке філософія? Предмет і місце філософії у системі світоглядного знання. Основні функції філософії

Термін «філософія» утворюється зі сполучення двох грецьких слів: *phileo* – любов та *sophia* – мудрість. Отже, буквально філософія – це любов до мудрості. У сучасному розумінні, філософія – це система найзагальніших теоретичних поглядів на світ, місце в ньому людини, з'ясування різноманітних форм ставлення людини до світу. Як будь-яка наука, вона має свій власний об'єкт і предмет дослідження, свої філософські категорії, своє основне питання, свою структуру, функції і методи дослідження.

Філософія виступає методологічною основою для інших наук, розробляючи загальні, універсальні методи наукового пізнання, що застосовуються у всіх науках; у свою чергу, вона використовує емпіричний матеріал інших наук для підтвердження або спростування тих чи інших філософських гіпотез.

Зміст предмета філософії формувався історично залежно від рівня розвитку культури. На ранніх етапах існування філософії вона містила всю сукупність знань про природу, космос та людину. Але розмежування між філософією та спеціальними науками сприяло формуванню специфічного предмета філософії. Сучасна філософія робить предметом свого аналізу загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення. Інакше кажучи, предметом філософії є відношення «людина – світ». Тож філософія досліджує: 1) природу та сутність світу; 2) природу, сутність та призначення людини; 3) систему «людина світ» у цілому і стан, в якому ця система перебуває. Основне питання філософії в його традиційному тлумаченні – це питання про відношення мислення до буття. Воно має дві сторони. Перша сторона виражена в питанні – що є первинним, а що – вторинним, похідним – дух чи природа, свідомість або матерія? Залежно від відповіді на це питання виникли три філософські напрями: матеріалізм, ідеалізм, дуалізм. Друга сторона основного питання філософії виражена питанням: «чи можна пізнати навколишній світ?» При відповіді на це питання виникли три філософських напрями: агностицизм, скептицизм, гностицизм (оптимізм).

Філософія як наука виконує певні функції. Виділяють такі основні функції філософії: *світоглядна функція*, яка полягає в утворенні основи наукової картини світу; *методологічна функція*, яка полягає в спрямовуючому впливі на інші сфери науки; *теоретико-пізнавальна функція*, яка полягає в збільшенні нового знання; *логічна функція*, пов'язана з тим, що в будь-якому розумовому процесі неминуче використовуються поняття філософії; *аксіологічна функція*, пов'язана з орієнтацією філософії на певні цінності; *функція систематизації*, тобто теоретичного вираження сумарних результатів людського досвіду у всіх його формах; *критична функція*, оскільки формування нового світогляду має супроводжуватися критикою різного роду помилок, стереотипів, помилок, забобонів, що постають на шляху істинного пізнання.

===== 2. Поняття і структура світогляду. Історичні типи світогляду

Світогляд – це сукупність узагальнених уявлень про дійсність, які відображають певне ставлення людини до світу, спосіб сприйняття, осмислення і оцінки навколишньої дійсності і самої себе. У той же час світогляд – не просто узагальнене уявлення про світ, а форма самосвідомості людини, вузловими категоріями якої виступають поняття «світ» і «людина».

Світогляд являє собою складне духовне явище, для якого характерні цілісність, єдність усіх компонентів. Структуру світогляду становлять і виконують у ньому важливу роль такі елементи, як узагальнені знання, переконання, цінності, ідеали, вірування, принципи діяльності, життєві норми.

Світогляд має історичний характер. Це означає, що індивідуальний світогляд змінюється протягом життя окремої людини, а суспільний світогляд еволюціонує з розвитком спільноти, людства. Таке розуміння світогляду породжує необхідність виділення його історичних типів.

Протягом історії людської цивілізації сформувалися такі типи світогляду: *міфологічний*, *релігійний* та *філософський*.

Міфологія (від грец. *mifos* – оповідь і *logos* – слово, поняття, вчення) – це універсальний тип світогляду первісних суспільств, форма

суспільної свідомості, спосіб розуміння природної та соціальної дійсності на ранніх ступенях суспільного розвитку. Передумовами виникнення міфологічного світогляду є: а) неможливість первісної людини виділити себе з навколишнього середовища; б) неподільність первісного мислення, яке ще чітко не відокремилось від емоційної сфери. Для міфу характерна така форма цілісності, яка для інших форм свідомості майже неможлива.

Другою історично усталеною нормою світогляду є релігія – світогляд і світовідчуття, а також відповідна поведінка і специфічні дії (культ), які ґрунтуються на вірі в існування одного або декількох богів або духів. Релігія включає в себе міфологію як змістовний елемент, відрізняється від неї наявністю культу – системи усталених ритуалів, догматів, обрядових дій, спрямованих на встановлення певних відносин з надприродним. У релігійній свідомості вже чітко розділяються суб'єкт і об'єкт, а отже, долається характерна для міфу неподільність людини й природи; світ роздвоюється на духовний та тілесний, земний і небесний, природний і надприродний, до того ж земний починає розглядатися як наслідок надприродного.

Третьою історично усталеною нормою світогляду є філософія. Вона успадкувала від міфології й релігії всю сукупність питань про походження людини і її положення в світі тощо. Вона успадкувала також увесь обсяг позитивного знання, яке впродовж тисячоліть накопичило людство.

Звичайно, ці типи світогляду не відокремлені один від одного якоюсь чіткою межею або історичною датою. В реальному, особливо сучасному, світогляді завжди можна відшукати елементи всіх його історичних форм.

3. Антична філософія: особливості, періодизація та значення для формування європейської культури

Усе, що відноситься до історії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, прийнято називати античним (що буквально означає «стародавній»). Тому філософію, яка розвивалася в цей час, називають античною.

Початок виникнення давньогрецької філософії припадає на кінець VII ст. до н. е. Вона виникла в грецьких містах-державках і переживши блискучий розквіт у VI–V ст. до н. е. продовжувала розвиватися аж до початку VI ст. н. е. Філософія Стародавнього Риму виникла наприкінці республіканського періоду Риму (II – I ст. до н. е.) і розвивалася паралельно з розвитком грецької філософії за часів Римської імперії приблизно до часу її падіння на початку VI ст. н. е. Саме тут виробляється стиль філософствування та проблематика, які визначили подальший розвиток філософії на Європейському континенті. Філософія античного світу виростає з міфології та епосу греків, що позначилося на її розвитку.

Основні характерні риси цієї філософії такі:

- наявність у ній значної кількості міфологічних та епічних образів;
- присутність елементів антропоморфізму (наділення предметів і явищ природи зовнішністю і фізичними властивостями людини);
- наївний пантеїзм, тобто ототожнення богів із силами природи;
- пов'язування природних процесів із моральною проблематикою й оцінювання їх у категоріях «добра», «зла», «справедливості», «блага» та ін.;
- пошуки начала всього існуючого, що пізніше в новоєвропейській філософії постане як проблема субстанції.

У розвитку античної філософії вирізняються три основних етапи:

- *перший етап* охоплює VII–V ст. до н. е., його називають досократівським, натурфілософським, або ранньою класикою. У центрі уваги філософів того етапу стояли проблеми фізики (природи), Космосу, Всесвіту;

- *другий етап* – класичний, або висока класика. Він охоплює V–IV ст. до н. е. У цей період відбувається антропологічний поворот у грецькій філософії – чітко помітна тенденція теми людини в системі інших проблем;

- *третій етап* у розвитку античної філософії (кінець IV ст. до н. е. – початок VI ст. н. е.) – пізня класика, або римсько-еллінський період, – завершальний етап античної філософії. Для цього етапу характерним є не стільки висування нових ідей, скільки осмислення, уточнення, коментування ідей і вчень, створених мислителями попередніх періодів.

Результати досліджень філософів античності суттєво вплинули на подальший розвиток філософської думки в усьому світі. В античній філософії були поставлені і частково розв'язані основні філософські проблеми: виникнення світу і людини, першооснови всього сущого, співвідношення двох основних форм буття – матеріального та ідеального, сенсу життя, смерті і безсмертя.

===== 4. Досократична філософія (мілетська школа, Геракліт, елейти, піфагореїзм)

Рання грецька філософія виникла і розвивалася у тісному зв'язку з зачатками конкретних знань про природу. Вона розпочинається з появи натурфілософських ідей, тобто з філософського осмислення природи. Грецькою мовою слово «природа» звучить як «фізис», тому таку філософію називали фізичною, а філософів цього періоду – фізиками. Головним питанням давньогрецької філософії було питання про першооснову світу.

Перша філософська школа в Стародавній Греції виникла в VI ст. до н. е. в місті Мілет і отримала назву мілетської школи. Її основними представниками були Фалес, Анаксимандр, Анаксимен. Фалес висунув ідею першооснови всього – субстанції, і вбачав начало усього у воді, оскільки вона – всюди. Послідовник Фалеса Анаксимандр прийняв за першооснову сущого апейрон – невизначену і безмежну субстанцію. Третій представник мілетської школи – Анаксимен вважав першоосновою всього повітря.

Яскравим представником ранньогрецької філософії є Геракліт (VI ст. до н. е.), який початком Всесвіту вважав вогонь. Вогонь (за Гераклітом) – це субстанція буття, оскільки перебуває завжди рівним собі, незмінним у всіх перетвореннях і як першооснова, конкретна стихія. Світ – це впорядкований Космос, він завжди був, є і буде вічно живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає. Утворення цього Космосу відбувається на основі загальної мінливості явищ, загальної плинності речей. Рух властивий усьому, вся природа, не зупиняючись, змінює свій стан.

У VI ст. до н. е. виникає ще одна філософська школа – *елейська*, послідовники якої звуться елеатами. До представників елейської школи належать Парменід, Зенон Елейський, Мелісс та ін. Філософи-елеати основу світу вбачали в неконкретному: не в речовині, а в початку, який позначається поняттям «буття». Увесь світ елеати поділяли на світ істинний та світ неістинний. Істинним світом є буття, оскільки воно вічне і незмінне, завжди тотожне самому собі. Світ конкретних речей є неістинним буттям, адже речі постійно змінюються. Парменід заперечував рух, а його учень Зенон здійснював спроби обґрунтувати відсутність руху взагалі. На його думку, якщо виходити одночасно з перервності і неперервності простору та часу, то рух є неможливим. Найбільш відомим викладенням елейського відкидання руху та незмінності буття є *апорії* (логічні ускладнення) Зенона, які доводили, що якщо припустити існування руху, то виникають суперечності, які не можна розв'язати. Найбільш відомі апорії Зенона проти можливості руху: «Ахіллес і черепаха», «Стріла» та ін.

Засновником іншої філософської школи є Піфагор (VI ст. до н. е.), який вирішував ту ж проблему про першооснову світу. Його вихідна позиція: «Все є число». Піфагорійці вбачали в числах властивості і відносини, притаманні різним органічним поєднанням суцього; в числі і математичних відношеннях вони бачили пояснення прихованого сенсу явищ і законів природи.

===== 5. Атомістичне тлумачення буття в античній філософії (Левкіп, Демокріт, Епікур)

Важливе місце в античній філософії посідає найзріліша форма стародавнього матеріалізму – атомістичне вчення, створене *Левкіпом* та *Демокрітом*. Якщо про Левкіпа – вчителя і друга Демокріта, відомо дуже мало, то про погляди Демокріта (V–IV ст. до н. е.) збереглося багато відомостей і творів. Демокріт за своє тривале життя здобув величезну кількість знань. Його твори – це нібито енциклопедія пізнання того часу.

Точну характеристику основних принципів учення Демокріта про сутність світу знаходимо у Діогена Лаєрського: «Початок всесвіту –

суть атоми і порожнеча, усе інше лише вважається існуючим. Світи нескінченні і схильні до виникнення та зруйнування. Нічого не виникає із неіснуючого та нічого не руйнується в неіснуюче. Атоми також нескінченні за величиною і кількістю, вони вихором несуться по всесвіту і цим породжують складне – вогонь, воду, повітря, землю». Демокріт вважав, що світ складається з атомів та порожнечі. Атом, на його думку, – це найменша частинка буття, вона неподільна, вічна і незмінна. Атоми розрізняються за величиною, формою, порядком розміщення. Вони вільно рухаються у порожнечі, а зіткнувшись, змінюють порядок руху. Причини руху атомісти не описують. Атоми самі по собі є без'якісними. На поверхні речей знаходяться більш легкі, летючі атоми. Вони «втягуються» при диханні нами, і завдяки органам чуття ми й маємо певні образи предметів і уявлення про них. Демокріт був послідовним матеріалістом. Ця позиція особливо яскраво виражена в його розумінні душі. На його думку, усі живі істоти, у тому числі рослини, є одушевленими, але різною мірою. Душа складається з атомів, причому з атомів круглої форми. «Сонце і місяць складаються з таких самих тілець, як і душа, а душа і розум – одне й те саме». Душа є смертною: покинувши тіло, атоми душі розсіюються у повітрі.

У поглядах на пізнання Демокріт був переконаний, що існують два види пізнання: чуттєве та раціональне, причому раціональне пізнання спирається на чуттєве. Останнє є необхідною передумовою мислення. Однак чуттєве пізнання має свої межі. Там, де відчуття виявляються безсилими, на допомогу приходить розум. Саме розум спроможний усвідомити основу всього – атоми та порожнечу.

Подальший розвиток атомістичного вчення здійснив відомий давньоримський філософ *Епікур* (III–II ст. до н. е.). Усі явища природи і Всесвіту Епікур пояснював різними поєднаннями немируючих атомів, які відмінні не тільки за формою і величиною, як у Демокріта, а й за вагою. Їхній прямолінійний рух поєднується зі спонтанними, внутрішньо замовленими відхиленнями у бік від прямої лінії, що закладає основи не тільки природної свободи, а й індивідуальної (людської) – стає можливим вільний вибір від визначеності наперед, тобто з'являється можливість вибору з декількох життєвих варіантів, можливість «втекти» від приреченості.

6. Філософія Сократа. Етичний раціоналізм Сократа

Величезний вплив на античну і світову філософію справив Сократ (V–IV ст. до н. е.). Він походив із бідної афінської сім'ї, жив і навчався в Афінах, а потім і сам учив у Афінах, де його слухали численні учні: Платон, Антисфен, Аристін, Евклід із Мегари. Сократ критикував софістів за те, що «навчають мудрості за платню», стверджував, що є такі людські якості, які дані людині Богом і є священними: це краса, мудрість та ін. І непристойно, аморально торгувати ними. Справжні погляди Сократа реконструювати дуже важко. Він ніколи не вважав себе мудрим. На думку Сократа, він лише філософ, який любить мудрість. Один із відомих його висловів: «Знаю, що нічого не знаю» – є насправді поясненням необхідності глибокого пізнання самого себе. Своїм найважливішим завданням Сократ уважав «виховання людей», зміст якого він убачав у дискусіях і бесідах, а не в систематичному засвоєнні якихось знань. Сократ не залишив ніяких рукописів. Його погляди викладено у працях Платона, Аристотеля. Будова світу, фізична природа речей, на його думку, непізнанні, пізнати можемо тільки самих себе. Це розуміння предмета пізнання Сократ висловив формулою: «Пізнай самого себе». Головне у знанні не теорія, а практика – мистецтво жити. Знання, за Сократом, є думка, поняття про загальне.

У центрі філософії Сократа постають людина, її ставлення до родини, суспільства, законів і, що важливо, – до богів. У бесідах та дискусіях Сократ звертав увагу на пізнання сутності доброчесності, а основними доброчесностями вважав він стриманість (як угамовувати пристрасті), мужність (як долати небезпеку) та справедливість (як дотримуватися божих та людських законів). Ці доброчесності людина здобуває шляхом пізнання та самопізнання. Головною гарантією досягнення істинного знання (отож, і доброчесності) Сократ називав наявність у людини совісті («даймоніон»).

У бесідах, спорах та дискусіях Сократа формувався філософський метод, який назвали *діалектикою* (від грец. *dialektike* – вести бесіду, розмовляти). Мета методу – досягти істини шляхом виявлення суперечностей у твердженнях супротивника за допомогою постановлення правильно підібраних питань. Крім того, Сократ звертався до *майєв-*

тики (з грец. букв. – повивальне ремесло). Сутність даного методу Сократа полягає у встановленні істини, добуванні прихованого знання, начебто невідомого заздалегідь ані учневі, ані вчителеві.

Сократ спробував досліджувати суспільство як складний соціальний організм. У нього зустрічається також перша спроба класифікувати форму правління державою. Серед основних форм державного ладу він виділяв: *монархію, тиранію, аристократію, плутократію та демократію.*

Значення творчості Сократа полягає перш за все у тому, що він активно сприяв зміщенню уваги філософії з теми природи (космосу) до теми людини (мікрокосму). У самої людини головну увагу філософ звернув на її душу і знання, взаємовідносини з іншими людьми та суспільством.

===== 7. Філософія Платона. Вчення Платона про ідеї

Найвидатнішим із безпосередніх учнів Сократа був *Платон* (V–IV ст. до н. е.). Він походив з афінського аристократичного роду. Справжнє його ім'я – Аристокл, а Платон – прізвище (від грец. *platus* – широкоплечий). Платон був засновником філософської школи, відомої під назвою Академія. Він – перший найвідоміший філософ, практично всі твори якого дійшли до нашого часу. Їх він писав у формі діалогу. Платон залишив велику філософську спадщину. Крім «Апології Сократа», «Законів», Платон написав ще 34 твори у формі діалогів Сократа з ким-небудь із афінських громадян або учнів.

За переконаннями Платон – об'єктивний ідеаліст. Навколишній матеріальний світ, на його думку, є лише тінню й утворений від світу ідей, тобто матеріальний світ є вторинним. Усі явища і речі матеріального світу виникають і гинуть (і тому не можуть стати справжніми або суцільними), а ідеї є незмінними, нерухомими та вічними. Багато уваги Платон приділяв і питанню класифікації ідей. Вище, ніж усі ідеї, на думку Платона, стоять ідеї краси і добра. Найдокладніше вчення Платона про ідеї розроблено у його творах «Пір», «Закон», «Федон», «Федр».

Своєрідним є вчення Платона і про навколишній світ. Відкидаючи вчення про матеріальну сутність світу, філософ визнавав Космос

єдиним, невічним, бо його було створено вищою істотою, яку Платон називав деміургом. Центром Космосу є Земля, оточена планетами і нерухомими зірками. Небесні тіла Платон уважав одухотвореними істотами, богами.

На ідеалістичній онтології Платона ґрунтується і все його вчення про державу, людину та пізнання. Він уперше створив концепцію досконалої («ідеальної») держави. У трактаті «Держава» Платон прагнув показати, яким має бути досконалий лад суспільства, яке виховання має бути у людей у такому суспільстві. Проаналізувавши суспільне життя від давнини до часів, коли він жив, Платон дійшов висновку про те, що матеріальні умови існування, стимули та спілкування людей визначають ступінь свободи, необхідність поєднання їх узами дружби або ворожнечі. Усі існуючі на основі цього держави є державами негативного типу: тимократія, олігархія, демократія, тиранія. Платон протиставляв їм проект ідеальної держави, де влада має належати невеликій групі людей, очолюваній філософськи освіченим лідером; основним принципом ладу такої держави буде принцип справедливості, згідно з яким кожному громадянину відводяться особливе заняття та особливе становище, що зумовить їх гармонійне поєднання.

У гносеології Платон заперечував чуттєве пізнання та його форми. На його погляд, раціональне породжує чуттєве. Платон також прагнув сформулювати на основі знань людей нового типу, спроможних оновити державу. В основі програми навчання в Академії було переконання, що знання ушляхетнюють людей, а через них – суспільство і державу. Платон сам читав лекції, серед його слухачів були астрономи, математики, медики.

8. Філософія Аристотеля: основні ідеї та їх вплив на світову філософію

Науково-теоретичний синтез попереднього розвитку античної філософії здійснено одним із найвидатніших учнів знаменитого Платона – *Аристотелем*, який став основоположником логіки, психології, політики та низки інших галузей знань. Наукова діяльність Арис-

тотеля – це не тільки вершина античного філософського мислення, а й великий внесок практично в усі відомі тоді наукові галузі. Аристотель написав і продикував учням понад 150 наукових трактатів. Найвідомішими його творами є «Органон» (розглядаються проблеми логіки), психологічний трактат «Про душу», етичні твори «Евдемова етика», «Велика етика», політико-економічні твори «Політика» та «Економіка» тощо. Основні положення філософії Аристотеля найповніше викладено у працях під умовною назвою «Метафізика»¹.

Найперша філософська проблема, за Аристотелем, – предмет філософії. Він вважав, що філософія повинна вивчати нематеріальні, самостійні, найбільш загальні причини розвитку матеріального та духовного світів і нерухомі сутності (закони) як першопричини всього.

Аристотель був першим критиком теорії ідей Платона. З критичним ставленням до вчення Платона і пов'язаний відомий вислів Аристотеля: «Платон мені друг, але істина дорожча». Аристотель доводить, що ідеї – лише копії речей і не відрізняються від них за змістом. Критикуючи ідеалізм Платона, філософ, разом з тим, критикував атомістичний матеріалізм. У процесі цієї критики було вироблено дуалістичне вчення про буття, згідно з яким для існування світу необхідні дві першооснови – матеріальна та ідеальна. Матерію Аристотель розглядав як пасивний початок, що має аморфний зміст і не може самостійно розвиватися. Активний початок – це форма. Завдяки формі матерія перетворюється на щось певне, на реальні речі. На думку Аристотеля, форма – перша сутність, а кінцевою формою усіх форм є Бог. Бог – це перший двигун природи і кінцева причина світу.

Проблематика людини у філософії Аристотеля знаходить своє відбиття у трактаті «Про душу», який присвячено дослідженню душі, з'ясуванню явищ сприйняття й пам'яті людини. Душа – причина і початок людського тіла. Всі складові душі повинні руйнуватися так само, як і тіло, за винятком розуму. Розум – частина душі, яка не виникає і яка не може загинути. В душі Аристотель вбачає найвищу діяльність людського тіла, його «дійсність», або ентелехію (здійснення).

¹ Слід пам'ятати, що в часи Аристотеля слова «метафізика» ще не було. Це поняття вніс систематизатор творів Аристотеля – Андронік Родоський, який, опрацювавши рукописи Аристотеля, почергово укладав після творів із фізики твори з філософії. Звідси – «те, що після фізики», тобто «метафізика».